

Limba și literatura română în expresie dialectală macedoromână/aromână

Hristu Cândroveanu

Încep, din capul locului, cu o revendicare. Deși, mi s-ar putea răspunde că bat la... uși deschise. Oare așa să fie...? Să vedem.

Toată lumea știe că aria de formare a limbii române, inclusiv a poporului român, depășește cu mult granițele actuale ale statului român și chiar pe cele ale fostei *României Mari*. Fiindcă limba română a început a se ivi în istorie de la sud, din sudul balcanic, ce se întinde până în Peloponez/Moreea și până în Albania de sud, apoi, urcând în nord, până dincolo de Carpații Păduroși, iar de la vest de Tisa până înspre Bug, – iată pământul tracilor, cel de al doilea popor ca număr, după inzi, cum credea a ști Herodot, potrivit căruia strămoșii noștri treceau și dincolo de Strâmtoare, în Asia Mică.

Românii, prin urmare, și-au început expansiunea lor în fosta Macedonie istorică a lui Filip al II-lea și a fiului său, Alexandru cel Mare, cu regiunea cea mai apropiată de Italia, către est, cucerind-o în anul 168 și declarând-o, în 148 î.d.Hr., drept provincie romană.

A trebuit, după aceea, să treacă un sfert de mileniu, pentru ca în primul deceniu al secolului al II-lea al erei creștine să fie, parțial, cucerită și Dacia. Deci, până la acest din urmă eveniment au trecut în jur de 260 de ani, perioadă în care tracii din regiune (din Macedonia și Tracia propriu-zisă) au suferit neîntrerupt influența romană în multiple domenii: comerț, civilizație, drumuri, chiar instrucție, și nu neapărat prin școală, ci prin necesitatea practică de a comunica cu stăpânitorii. Nu poate fi vorba, așadar, de un început al *latinei vulgare*, din care avea să se constituie, după așezarea slavo-bulgarilor în regiune, în secolul al VII-lea, *expresia* macedoromână/aromână a viitoarei limbi române? Noi credem că da. Iar acest idiom neolatin nu s-ar putea numi *proto-(a)română*? Astăzi îi zicem *proto-română*, datorită prestigiului dobândit de limba română și poporul român între timp. Fiindcă, așa cum îmi spunea mult regretatul Eugen Coșeriu într-o scrisoare: „dacă aromânii ar fi făcut un stat care ar fi rămas, s-ar fi impus ei în istorie, și nu dacoromânii, și atunci limba comună s-ar fi numit aromână, iar dacoromâna ar fi fost un dialect al ei”. Filologii/lingviștii au studiat în mod deosebit *expresia* dacoromână a limbii noastre comune, *româna*, cum era și firească, deoarece aceasta s-a dezvoltat, în condiții incomparabil mai favorabile decât (a)româna balcanică. Și dialectele românești sudice au fost în atenția lingviștilor, a călătorilor, a istoricilor nu numai români (unii fiind chiar de sorginte aromână), dar și străini, precum Gustav Weigand, Johan Thunmann, William Martin-Leake, A.I. B. Wace și M.S. Thompson, C. Récatas etc. Lipsit de condiții favorabile de creștere, de dezvoltare organizată, sistematică, acesta a rămas însă până în prezent

parcă în stadiul limbii cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea, aromânii zicând și acum *bună dzuoa*, care aproape că se confundă cu cronicărescul *dzioa* de altădată.

Și totuși, în ciuda condițiilor vitrege în care a evoluat, dialectul sudic cel mai important – cel *macedoromân/român* – este cel de-al doilea dialect românesc creator de literatură. Fiindcă a existat și în sud tentativa de a scrie, la începuturi, în secolul al XVIII-lea, doar *vocabulare* aromâne, greco-albano-aromâne etc. În acest sens, îl amintim pe Constantin Ucuta Moscopoleanul (despre care ne lipsesc date biografice suficiente), protopop de Poznan (Posen), care tipărește la Viena, în 1797, o carte cu litere grecești – atât de puternică rămânea pentru el autoritatea culturii eline –, dar în grai aromân, totuși, chiar dacă are foaia de titlu în greacă, și anume, „*Νέα Πεδάγογηία sau Abecedar ușor, spre a învăța pe copiii tineri cartea aromânească, îndeobște întrebuițare la aromâni. Acum întâia dată s-a întocmit și îndreptat de către prea cuviosul în cele preoțești, domnul Constantin al lui Ucuta, hartofilax și protopop în Posen, Prusia meridională. Și mulțumită lui s-a dat la tipar spre gloria Neamului*”. Cartea apărea în imprimeria marchizilor Puil’iu/Puiu (nu puțini aromâni din Austria și Ungaria erau înnoilați pentru servicii aduse acestor țări, precum familia Puil’iu, din capitala Austriei habsburgice). Este înduioșător cuvântul autorului către cititor de aici, din care reproducem în dialect: „Așteaptă-o lumina aistă puțână, tră ufilisirea a fumel’ilor a nostror, că pistipsescu de multu ță era dor se o vedzi aistă arhizmă tru fara a noastră; ți cu efolie se chicăsească fumel’ile a noastre ațea țe cu multă zămane, ș-cu multă zahmete o chicăsescu pre altă limbă...”, adică: „Așteaptă-o lumina aceasta puțină, pentru folosul familiilor noastre (al copiilor noștri), căci cred că demult îți era dor să vezi acest început în neamul nostru; care cu ușurință să înțeleagă copiii noștri ceea ce cu multă întârziere și cu multă greutate o înțeleg pe altă limbă”. Am citat din *Introducerea* semnată de mine la antologia *Un veac de poezie aromână*, apărută la Editura Cartea Românească, în 1985.

Nicolae Iorga vedea în lucrările acestor cărturari aromâni un fel de *Școală Ardeleană* a învățaților aromâni, roțiți din Moscopole, după distrugerea orașului, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, care s-au aflat mereu în contact cu corifeii ei dacoromâni. Eu am numit această mișcare culturală desfășurată la Moscopole (ca și la Viena și Budapesta ori chiar în Banat și Ardeal, într-un studiu publicat în revista „Luceafărul” din 19 ianuarie 1985) *Un dublet aromân al Școlii Ardelene*.

Să reținem că la acea dată, 1797, îl aveam în literatura română propriu-zisă doar pe Ienăchiță Văcărescu, care începe, de fapt, literatura română cultă, dacă facem abstracție de scrierile istorice ale cronicarilor moldoveni (Miron Costin murise în 1691 iar Ion Neculce în 1744).

Să mai amintim însă la capitolul *cultură aromână* probe ale celei dintâi renașteri a acesteia: bunăoară, un Teodor Anastase Cavalioti (1728-1786), figură centrală a învățaților aromâni de la faimoasa *Academie* din nu mai puțin celebra metropolă a aromânilor din secolul al XVIII-lea, Moscopole, situată în Albania

de sud, care „scrie numeroase lucrări cu caracter didactic în epocă, între care – citez din aceeași *Introducere* la antologia *Un veac de poezie aromână – Προτοπιρία Prima învățatură*”, tipărită la Veneția în anul 1770, deci cu aproape trei decenii mai devreme. Interesul acestei lucrări constă în „vocabularul de 1170 de cuvinte pe trei coloane, în greacă, aromână și albaneză”, reprodus de Johann Thunmann în *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker* (Leipzig, 1774), ca primă mărturie scrisă în dialectul aromân. Cavaloti devine, prin această lucrare a sa, un precursor al lingvisticii comparate. Și să-l amintim aici și pe Daniil Moscopoleanul, care tipărește tot la Veneția, în 1794, *Învățături introducătoare*, cu un scop, ca să zicem așa, nu tocmai laudabil, și anume, cum se exprimă acest aromân filo-grec ...: „numai și numai ca copiii Mesiodacilor să se deprindă cu limba romaică” (greacă). Un manual didactic în fond, dar foarte interesant prin lexiconul *tetragloson* pe care îl conține, în patru limbi de astădată: greacă, aromână, bulgară și albaneză, dar și pentru frazele și expresiile în aceste idiomuri, ce fac din lucrare un veritabil ghid de conversație poliglot și un monument de limbă pentru dialectul aromân, mult mai bogat decât întreprinderea lui Cavaloti din 1770. O carte-bumerang, raportată la scopul pentru care fusese alcătuită – de atragere la limba greacă –, un îndemn mascat de a fi părăsite, ca fiind „barbare”, idiomurile nongrecești din Peninsula Balcanică, ce trebuiau abandonate, prin urmare, în favoarea elinei. Și să-l mai cităm și pe Gheorghe Constantin Roja, născut la Bitolia, în 1786, și mort în Banat, la Oravița, în 1847. Acesta susține la Pesta un examen de doctorat în științe cu studiul său: *Untersuchungen über die Romanier oder sogennante Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen*, pe care îl publică, apoi, la Pesta, în 1809. Iar Sergiu Hagiade, aromân stabilit la Craiova, i-l traduce și i-l tipărește aici, în 1867. Autorul susține în cartea sa *originea comună* a tuturor românilor, socotindu-i pe toți „traci romanizați”. Roja mai tipărește la Buda, tot în 1809, *Măiestria ghiovāsirii (citirii) românești cu litere latinești, care sunt literele românilor ceale vechi*. O invitație, prin chiar titlul lucrării, la întoarcerea la matcă, adică la cultura latină, căreia românii de pretutindeni îi aparținem prin origine. Aceasta, într-o vreme când în Principate se mai folosea frecvent scrierea chirilică. Roja mergea mai departe, propunând înlocuirea cuvintelor de origine greacă din dialectele românești cu vocabule de origine latină, luate din graiurile românești de pretutindeni. Iată o probă de limbă română – cam prea ... puristă, e drept – propusă de entuziastul tânăr cercetător al graiurilor noastre sudice, în spirit, evident, *latinist*: „Cui place multă grăire, nu scapă de peccate. Quare dorme multu, nu va se aibă stranie (straie) pentru acoperire. Quare si face cassa analță, currundu va se o veadă apusă“.

La rândul lui, Mihail G. Boiadji, născut la Budapesta în 1780 (mort tot aici, în 1842), tipărește la Viena, în 1813, faimoasa lui *Gramatică română sau macedoromână*, mult apreciată în epocă de romaniști. Redactată în germană și greacă, aceasta conține însă și niște foarte interesante texte latine de nuanță

fârșirotească/moscopoleană ca grai, localizabilă în Albania de sud, probabil în idiomul de aici. Boiadji susține și el cu tărie comunitatea de origine și de limbă a tuturor românilor, din fosta Dacie ca și din Balcani, și adoptă, de asemenea, scrierea cu litere latine, desigur, într-un alfabet familiar lui, combinând litere după moda germană pentru a reda anumite sunete specifice dialectului macedoromân. Aici sunt reproduse texte de un interes cu totul deosebit, cu tentă conștient literară și filosofică, ceea ce face din Boiadji primul *eseist*, vom zice, în limba română, dacă nu ne-am gândi iar la cronicarii moldoveni și munteni din secolul al XVII-lea, la care, de asemenea, întâlnim texte adesea cu caracter reflexiv. Iată un asemenea text la Mihail G. Boiadji, în *Gramatica* sa: „Un bramin (bramiñil’i sunt filosofii di tru Indie, ti cred că sufletu se duțe di tru un trup tru altu), șezundu de înainte a uși’ei a lui, l’i vine un indian, care fețea negoțitorie - și cu ațel’i di afoară multe lori și dări aveau...” (un crâmpel din *Ună mușată enumerație*). În *Antologie de proză aromână* (Editura Univers, 1997), am inclus șase asemenea texte din *Gramatica* lui Boiadji. Textele în chestiune trebuie să fi fost elaborate în jurul anului 1800, ceea ce le mărește valoarea, dacă ne gândim că asemenea proze, aproape eseistice, nu mai întâlnim în epocă, nici în literatura română din țările românești, care se afla pe atunci în fază incipientă. Să nu uităm că la apariția lor, Nicolae Filimon nici nu se născuse încă! E vorba, deci, de o varietate de limbă română literară/cultă în dialectul sud-dunărean, cel de al doilea care a produs și produce și în prezent literatură.

Ar fi cazul, prin urmare, zicem noi, ca *literatura aromână cultă*, atâta câtă este de la începuturile ei, din secolul al XVIII-lea până în zilele noastre, când ia amploare atât aici, în Țară, cât și în locurile de baștină ale fraților noștri balcanici, să fie introdusă în circuitul valorilor scrisului românesc, în ansamblul literaturii române. Ceea ce ar fi nu numai drept, ci și științific, și ar fi și o reparație ce i s-ar cuveni.

Or, acest lucru nu s-a prea întâmplat până acum. E drept că Nicolae Iorga amintește mai stăruitor de autorii aromâni menționați, ca și, uneori, de lucrările lor, și rareori pe altcineva, în mare grabă, fără a se opri mai analitic asupra fenomenului scrisului în dialect. Aceasta nu numai că n-ar păgubi literatura română, ci dimpotrivă, credem noi, ar îmbogăți-o, ca varietate cultă românească, într-un grai românesc, vorbit de zeci de mii de oameni atât aici, la noi, cât și în Peninsula Balcanică și aiurea, până în America, de sute de mii de frați de-ai noștri. Să ne amintim că, începând din prima jumătate a secolului al XIX-lea, îndată după deschiderea primelor școli românești pentru aromânii de la sud de Dunăre, apar acolo poeți veritabili, dar și prozatori (autori de proză scurtă, mai ales), ba chiar și încercări de roman, unii impunându-se atenției, printre care amintim George Murnu, menționat deja de noi, cu ecou, în primul rând, în marea literatură română pentru excelența traducerilor din Homer, dar și ca poet al neamului lui de păstori din munții Macedoniei și ai Pindului, alături de alții, de asemenea numiți de noi. Nu întâmplător scria Alexandru Odobescu, acest

prozator-artist, despre ecouri, răsunete ale Pindului în Carpați, într-un entuziast studiu al său despre interferențe folclorice dacoromâne-macedoromâne la vremea sa, în secolul al XIX-lea, subliniind și el unitatea de limbă și de neam a românilor de la nord și de la sud de Dunăre. Alți scriitori aromâni ar fi liricul, prin excelență, Nuși Tulliu, reflexivul Marcu Beza, poet și totodată un nuvelist de excepție, tradus și în limba engleză cu o nuvelă extraordinară, un mic roman condensat, de fapt; apoi baladistul Nicolae Velo, celebrând faimoase așezări aromâne, devastate de musulmani fanatizați de patriarhia greacă din Istanbul; și satiricul Nicolae Batzaria, faimosul autor de literatură pentru copii dar și autor al unor spumoase și savuroase *părăvulii* (anecdote lirico-epice) de mare frumusețe, până la Nida Boga, deplângând și celebrând, în capodopera sa *Voshopolea*, prăbușirea metropolei aromâne, orașul Moscopole, Boga fiind și autorul unui alt poem pastoral, de profundă frumusețe, *La stani/ La stână...*

Ca să nu mai vorbim de poeții contemporani, de o valoare certă în plan estetic, europeană voi zice, dacă ar fi să fie cunoscuți prin traduceri echivalente artistice. Iată, reproduc aici, în încheiere, un poem al unui foarte talentat, profund autor aromân din Albania de sud, Spiru Fuchi, din culegerea sa *Soari dsicat* – semnificativ titlu: *Soare despicat, soare bolnav*, etc., cu o mulțime de conotații catastrofice –, intitulat *Cum u pățâm ași.../ Cum am pățit-o așa ...*, un bocet al năruirii neamului românesc în ramura sudică, balcanică:

„Armâni frați - sâdzili-a meu,/ Armâni tinisiți -/ Cum u pățâm ași!?!/ Nă arâspândim ca spuza di steali/ Pri un țer arați!/ Ș-nu putem s-u umplem/ Cripitura ali Istorie...// Armâni frați, suflitu-a meu -/ Imnâm fără scupò,/ Și innătura a noastră/ Scrisi pri pimint/ Abecedarlu di moarti!!/ Armâni frați,/ Luņina astimtă -/ Popul amânat, cu videala nâpoi,/ Nu u vedz calea/ Că bitisi?!/ Ș-tru cădearea a noastră -/ Alanți, alți, tot alți/ Își scriu Istoria a lor.../ Nu nă blastimă păpânil' i/ Că nu fum - cum lipsea,/ Ma izoti di nâși!?”

Iată drama unei ramuri a poporului român din Peninsula Balcanică, în plină Europă contemporană, băștinaș în Balcani, ca urmaș al tracilor romanizați din regiune, numărând peste un milion și jumătate de suflete, de soarta căruia nu se mai sinchisește nimeni – nici măcar noi, cei de aici, din fosta *Dacia Felix*, jumătatea mai fericită a poporului nostru de 22 de milioane de la nord de Dunăre...

Literatura actuală în dialectul aromân/macedoromân numără mai cu seamă poeți, de profundă reflexivitate, deloc mai prejos de marea poezie de pretutindeni în lume. Tocmai de aceea ea trebuie încorporată firesc culturii naționale românești în ansamblul ei, în istoriile literare românești, ceea ce nu se face mai deloc, spre surprinderea noastră, ca și când nu ar fi și aromânii, prin scrisul lor, parte a sufletului și a frumuseții verbului românesc în expresie locală, *macedoromână, aromână, rămână* – cum zic *fârșeroșii*, grupul cel mai numeros al acestor frați uitați ai noștri... Dar să se facă această includere reclamată de noi,

nu în paranteze expediate fugar, ci în prezentări atente, care să dea seama de frumusețea scrisului în grai aromân.

Și încă ceva, deloc lipsit de importanță: aromânii din locurile lor de baștină din Peninsula Balcanică *nu sunt* „români din diaspora”! Așa cum dacoromânii s-au format în fosta Dacie, băștinași aici prin antecesorii geto-daci, ramură tracică, frații noștri sud-dunăreni s-au format în Peninsula Balcanică, înainte de venirea și așezarea acolo a slavilor sudici și a bulgarilor din secolul al VII-lea d.Hr. Iar literatura aromână cultă și populară nu este „literatură română din diaspora”, ci, pur și simplu, o varietate de literatură românească locală, cu un specific anume, dar nu mai puțin *românească, literatura de pe celălalt mal, sudic, al Dunării*. Fiindcă Dunărea nu i-a despărțit pe românii de pe cele două maluri ale fluviului decât târziu, în epoca statelor naționale, din păcate.

Langue et littérature roumaine en expression dialectale macedoroumaine/aroumaine

Les macéodoroumains/aroumains sont une population qui parle le dialecte avec cet nom au sud du Danube, dans la Péninsule Balkanique, surtout en Grèce (700.000 habitants), en Albanie (500.000 habitants), en Macédonie/Skopie (250.000), en Bulgarie (50.000), aux Etats-Unies (35.000), à New York et Bridgeport, sur la Côte d'Est du Pacifique (émigrés de Grèce, Albanie, Macédonie depuis le XIX-e siècle), et en Roumanie, où vivent environ 150.000, y arrivés par immigrations successives à partir du XVIIIe siècle.

*Les macéodoroumains, successeurs des thraces romanisés dès la transformation, en 148 a.Ch., de la Macédonie historique en province romaine, parlent un dialecte local, **macéodoroumain/aroumain**, qui ressemble bien au dialecte **dacoroumain** (né à la suite de la romanisation de la Dacie, après la conquête partielle de la région entre 101-106, après Christ). Ils ont eu des écoles en langue roumaine standard, pendant plus de 70 ans, entre 1864 et 1945/48, quand celles-ci ont été fermées par les autorités communistes, installées à Bucarest après la seconde guerre mondiale, totalement désintéressés des roumains situés au-delà des frontières nationales.*

*On a créé dans le dialecte aroumain une littérature culte, y existant aussi une riche littérature populaire. On connaît très bien l'historien, l'archéologue et le poète George Murnu, un traducteur remarquable des poèmes d'Homer en roumain, mais aussi poète lui-même en roumain. Il a écrit en même temps un excellent volume de poésies en dialecte, **Bair di cântic armânescu (Collier de chantes aroumains)**.*

Puis, Nida Boga, avec Voskhopolea, une chef-d'oeuvre héroïque en 150 sonnets. Et on connaît d'autres poètes remarquables, parmi lesquels (en XIX-e et XX-e siècle) le grand lirique Nuși Tulliu, le profondément écrivain, penseur, poète et prosateur Marcu Beza, le troubadour Constantin Belimace, l'ironique Nicolae Batzaria, le balladiste Nicolae Velo et des générations déjà âgés Nicolae Caratana, Costa Guli, Ioan Cutova, Teohar Mihadaș, Zahu Pana, Dumitru Bacu, Atanasie Nasta, Matilda Caragiu Marioteanu, Hristu Căndroveanu, Ionel Zeana, Vanghea Mihañi-Sterghiu, Sirma Guci,

Kira Iorgoveanu Mantsu, Ilia Coloñea, jusqu'à les jeunes George Vrana, Vasile Tode, Spiru Fuchi et des autres. Parmi les prosateurs et dramaturges, on rappelle de nouveau Marcu Beza, Nuși Tulliu, Nida Boga, Zicu Araia, Dimu Tarusa, Dina Cuvata et notamment Ilie A. Ceara, Elena et Mariana Bara.

Les plus nombreux de ces auteurs ont écrit aussi en dacoroumain, certains d'entre eux même prépondérement. Mais on désire que l'histoire de la littérature roumaine comprenne aussi ces auteurs, avec leurs créations en macédoroumain/aroumain, parce qu'ils appartiennent à la littérature roumaine et ils sont vraiment remarquables, surtout dans la poésie. Jusqu'au présent on a fait trop peu en ce sens; on sait que dans leur cas il ne s'agit pas de ce qu'on appelle pas trop honorablement „littérature dialectale”, mais de création littéraire culte authentique, essentiellement esthétique.

On suggère en même temps que les historiens de la littérature roumaine d'aujourd'hui doivent inclure ces écrivains en leurs ouvrages, dans les chapitres où on peut les encadrer.